

विभाग २ : तुलनात्मक शासन आणि राजकारण

प्रस्तावना

शासनाच्या तीन शाखा

देश			
	कायदेमंडळ कायदे तयार करते.	कार्यकारी मंडळ कायद्याची अंमलबजावणी करते. (राजकीय कार्यकारी मंडळ आणि नोकरशाही)	न्यायमंडळ कायद्याचा अर्थ लावते व न्यायदान करते.
भारत 	संसद लोकसभा राज्यसभा	राजकीय कार्यकारी मंडळ राष्ट्रपती (राज्याचा प्रमुख) प्रधानमंत्री (शासनाचा प्रमुख) आणि मंत्रिमंडळ नोकरशाही प्रशासकीय यंत्रणा	सर्वोच्च न्यायालय उच्च न्यायालय दुय्यम व इतर न्यायालये
युनायटेड किंग्डम 	संसद हाऊस ऑफ कॉमन्स हाऊस ऑफ लॉर्ड्स	राजकीय कार्यकारी मंडळ राजेशाही (राजा/राणी) (राज्याचा प्रमुख) प्रधानमंत्री (शासनाचा प्रमुख) नोकरशाही प्रशासकीय यंत्रणा	सर्वोच्च न्यायालय व इतर न्यायालये
अमेरिका (यू.एस.ए.) 	काँग्रेस हाऊस ऑफ रिप्रेझेंटेटिव्ह सिनेट	राजकीय कार्यकारी मंडळ अध्यक्ष (राज्याचा आणि शासनाचा प्रमुख) आणि सचिव नोकरशाही प्रशासकीय यंत्रणा	सर्वोच्च न्यायालय राज्याचे सर्वोच्च न्यायालय व इतर न्यायालये

तुलनात्मक शासनामध्ये कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ, न्यायमंडळ व नोकरशाही यांसारख्या विश्लेषणही यात केले जाते.

औपचारिक राजकीय संस्थांचा अभ्यास केला जातो.

तुलनात्मक राजकारणात या राजकीय संस्थांचे कामकाज प्रभावित करणाऱ्या इतर घटकांचाही विचार

थोडक्यात, तुलनात्मक राजकारण व शासन यामध्ये संविधान, कार्यकारी मंडळ, कायदेमंडळ, न्यायमंडळ, प्रतिनिधित्वाची पद्धत, राजकीय पक्ष,

दबावगट इत्यादी संस्थांचे परिक्षण केले जाते. या पाठातून विद्यार्थ्यांना खालील गोष्टी समजतील.

(i) महत्त्वाच्या शासकीय संस्था, त्यांची संरचना व कार्ये, या संस्थांची निर्मिती कशी झाली हे विद्यार्थ्यांना समजेल. जगातील इतर राजकीय पद्धतींचासुद्धा त्यांना परिचय होईल. उदा., भारतातील शासनपद्धती ही अमेरिका किंवा युनायटेड किंग्डम येथील शासनपद्धतीपेक्षा वेगळी आहे. या सर्वांमधील साम्य व फरक कोणते आहेत हेही समजेल.

(ii) शासनाची निर्मिती कशी होते? नेत्यांची निवड किंवा निवडणूक कशी होते? हितसंबंधी गट, राजकीय पक्ष, दबावगट यांचे शासनाच्या निर्मितीमध्ये काय महत्त्व आहे? हे समजेल.

या भागातील तीन प्रकरणे खालीलप्रमाणे आहेत.

प्रकरण चार : संविधानिक शासन : संविधान म्हणजे काय? संविधान म्हणजे अशी राजकीय तत्त्वे ज्यांच्या आधारे देशाचा कारभार चालतो. यामध्ये लोकांची व शासनाची कर्तव्ये आणि अधिकार सांगितलेले असतात. राज्याची संरचना, त्यातील विविध संस्था, या संस्थांचे परस्परांशी व नागरिकांशी असलेले संबंध संविधान निश्चित करते. यामध्ये केंद्र व राज्य यांमधील सत्ता विभाजनही नमूद केलेले असते. (संघराज्यवाद)

प्रकरण पाच : प्रतिनिधित्वाची संकल्पना : तुम्ही भारतातील संसद वा विधिमंडळ सदस्य, महानगरपालिकेतील नगरसेवक किंवा ग्रामीण भागातील ग्रामपंचायत सदस्य कसे निवडले जातात हे पाहिले आहे. आपण त्यांना आपले प्रतिनिधी म्हणतो. आपण त्यांना आपल्या वतीने विधिमंडळ वा संसदेमध्ये बोलण्याचा अधिकार देतो. त्यांनी लोकहित जपावे अशी अपेक्षा असते. ते सत्ताधारी पक्षात किंवा विरोधीपक्षात असले तरीही त्यांनी लोकहित जपावे ही अपेक्षा असते. राजकीय पक्ष

सरकार स्थापन करतात. त्यामुळे प्रतिनिधित्व मिळवण्यात राजकीय पक्षांचा महत्त्वाचा वाटा असतो. कधी कधी एखाद्या समाजघटकाच्या समस्येकडे शासनाचे लक्ष वेधून घेण्यासाठी हितसंबंधी गट किंवा दबावगट स्थापन केले जातात. हे गट त्यांच्या समस्या शासनापर्यंत पोहचवतात व शासनावर दबाव आणतात. ही सर्व प्रतिनिधित्वाची माध्यमे आपण या पाठात अभ्यासणार आहोत.

प्रकरण सहा : न्यायमंडळाची भूमिका : संविधानाचा अर्थ लावण्याचे काम न्यायमंडळ करते. कायदेशीर विवाद सोडवण्याचा अधिकार न्यायमंडळाला असतो. आधुनिक लोकशाहीमध्ये न्यायमंडळ हा स्वतंत्र व अराजकीय शासन विभाग आहे. न्यायमंडळाकडे न्यायालयीन पुनर्विलोकनासारखा महत्त्वाचा अधिकार असतो. या अधिकाराचा वापर करून सर्वोच्च न्यायालय हे संसद, कार्यकारी मंडळ अथवा प्रशासनाकडून संविधानाचे उल्लंघन होणार नाही याची दक्षता घेते. या पाठात तुम्ही न्यायमंडळाच्या अधिकारांचा तसेच न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा अभ्यास करणार आहात.

माहीत आहे का तुम्हांला?

युनायटेड किंग्डम हे चार भौगोलिक प्रांत मिळून बनले आहे : इंग्लंड, स्कॉटलंड, वेल्स आणि उत्तर आयर्लंड. भौगोलिकदृष्ट्या इंग्लंड, स्कॉटलंड आणि वेल्स हे ग्रेट ब्रिटन या बेटाचे भाग आहेत. उत्तर आयर्लंड आणि आयर्लंडचे प्रजासत्ताक हे एका वेगळ्या बेटावर आहेत. यांतील उत्तर आयर्लंड हा युनायटेड किंग्डमचा भाग आहे, तर आयर्लंडचे प्रजासत्ताक हा एक वेगळा देश आहे. युनायटेड किंग्डम या नावाऐवजी ब्रिटन किंवा इंग्लंड हेही शब्द वापरले जातात.

४. संविधानिक शासन

राजकीय संकल्पना या विभागात तुम्ही राष्ट्र, राज्य या संकल्पना अभ्यासल्या आहेत. तसेच हक्क, स्वातंत्र्य, न्याय या संकल्पनाही अभ्यासल्या आहेत. हे हक्क प्रत्येक नागरिकाला दिलेले असतात. हे हक्क नागरिकांना कोण देते? देशाचे संविधान नागरिकांना हक्क देते व त्यांचे संरक्षण करते.

संविधान म्हणजे काय?

संविधान हा एक जिवंत दस्तऐवज आहे. देशाचा कारभार कसा चालवावा हे यात नमूद केलेले असते. संविधानामध्ये तीन महत्त्वाचे परस्परसंबंधी घटक असतात.

(i) **नियमांचा संच :** संविधानात कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ, न्यायमंडळ या शासनाच्या तीन विभागांची संरचना, त्यांचे अधिकार, कार्ये व त्यांची कर्तव्ये यांसंबंधीचे नियम असतात. प्रत्येक शासन विभाग हा त्यांना नेमून दिलेल्या अधिकारक्षेत्र काम करेल याची दक्षता संविधान घेते. याकरिता इतर दोन शासन विभागांना तिसऱ्या विभागावर नियंत्रण ठेवण्याचे अधिकार दिलेले असतात. उदाहरणार्थ, अमेरिकेत अध्यक्ष वा त्यांचे अधिकारी यांनी त्यांच्या अधिकारांचे उल्लंघन केल्यास त्यांना पदच्युत करण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. तसेच शासन काय करू शकते किंवा काय करू शकत नाही यावरही संविधान मर्यादा घालते.

(ii) **अधिकारांचा संच :** संविधान नागरिकांचे हक्क व कर्तव्ये नमूद करते. तसेच या हक्कांचे संरक्षण करते. प्रत्येक नागरिकाला स्वतंत्र, सन्मानाने व प्रतिष्ठित आयुष्य जगता यावे यासाठी विविध अधिकार दिलेले असतात, मात्र या अधिकारांना मर्यादा

असतात. त्यांवर काही बंधने घातलेली असतात. उदाहरणार्थ, भारतीय संविधानात नागरिकांना मूलभूत हक्क दिले आहेत, पण त्याचबरोबर त्यावर मर्यादाही घातल्या आहेत. केवळ अधिकार देणे पुरेसे नसते, तर त्यांच्या संरक्षणाची व्यवस्था करणेही गरजेचे असते.

भारतीय संविधानात लोकांच्या अधिकारांचे संरक्षण करण्यासाठी विविध मार्ग नमूद केले आहेत. नागरिकांच्या अधिकारांचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी प्रामुख्याने न्यायमंडळाला दिली आहे. अशा पद्धतीने या दोन घटकांमुळे शासन, समाज व व्यक्ती यांचे परस्परसंबंध निश्चित करणारी एक चौकट तयार होते.

(iii) **उद्दिष्टे व मूल्यांचा संच :** संविधानात उद्दिष्टे व मूल्येही नमूद केलेली असतात. यावरून संविधान निर्मितीमागील उद्देश स्पष्ट होतो. उदाहरणार्थ, जगातील सर्वात जुन्या संविधानांपैकी एक असलेल्या अमेरिकन संविधानात त्याच्या निर्मितीमागील उद्देश घोषित केला आहे. या संविधानाद्वारे 'न्याय प्रस्थापित करावा, देशांतर्गत शांतता आणि संरक्षण द्यावे, सार्वत्रिक लोककल्याण साध्य करावे, आम्हांला व आमच्या वंशजांना स्वातंत्र्याचे वरदान मिळावे' यासाठी हे संविधान अस्तित्वात आले आहे. अशाच प्रकारच्या उद्दिष्टांनी भारतीय संविधानाचाही पाया रचला आहे.

जगातील बहुतांश संविधान लिखित स्वरूपात आहेत. एकाच लिखित दस्तऐवजात वरील तीनही घटक समाविष्ट केलेले असतात. सामान्यतः संविधान निर्मितीसाठी स्थापन केलेल्या विशिष्ट गटातील दीर्घ आणि सखोल चर्चेअंती संविधानाची निर्मिती होते. उदाहरणार्थ, अमेरिकेतील संविधानिक परिषदेने त्यांचे

संविधान निर्माण केले. तसेच भारतातील घटना समितीने भारतीय संविधानाची निर्मिती केली आहे.

काही देशांमध्ये संविधान अलिखित असते. उदाहरणार्थ, युनायटेड किंग्डम. अलिखित संविधानातही काही भाग लिखित स्वरूपात असतात, तर इतर भाग हे संविधानिक पायंडे वा संकेतांनी पाळले जातात. अर्थात, ते एकाच दस्तऐवजात लिहिलेले नसतात. उदा., युनायटेड किंग्डमच्या राजा/राणीला प्रधानमंत्री नियुक्तीचा असलेला अधिकार. यासंबंधी कोणतेही लिखित नियम नाहीत, परंतु ज्या पक्षाला हाऊस ऑफ कॉमन्समध्ये बहुमत असेल त्या पक्षाच्या नेत्याची नियुक्ती प्रधानमंत्री म्हणून केली जाते.

संविधानवाद

संविधानवाद म्हणजे शासनाचे अधिकार मर्यादित असणे. शासनावरील मर्यादा संविधानात नमूद केलेल्या असतात किंवा त्या परंपरेने चालत आलेल्या असतात.

संविधानवादाची सुरुवात सतराव्या शतकातील जॉन लॉक या ब्रिटिश विचारवंताच्या सामाजिक कराराच्या सिद्धान्तातून (social contract theory) झालेली आढळते. त्यांच्या विचारानुसार शासन चुकीच्या गोष्टी करू शकत नाही आणि जर त्या गोष्टी शासनाने केल्या तर लोकांना ते शासन बदलण्याचा अधिकार असतो.

जॉन लॉक यांच्यापूर्वी १२१५ मध्ये मॅग्नाकार्टा व १६८९ मध्ये ब्रिटिश संसदेने संमत केलेल्या बिल ऑफ राईट्स मार्फत राज्यकर्त्यावर बंधने घातलेली होती. या दोन्ही प्रयत्नांतून शासनाच्या नव्हे तर राजाच्या अधिकारांवर बंधने घातली गेली. कारण त्या काळात सत्ता ही प्रामुख्याने राजाच्या हातात होती. ज्या वेळेस सत्ता विभाजनातून शासनाचे तीन विभाग निर्माण झाले त्या वेळी शासनावर नियंत्रण आणण्याची कल्पना पुढे आली. हाच आधुनिक काळातील संविधानवाद होय.

आधुनिक संविधानवाद प्रथम अमेरिकन

संविधानातून मांडला गेला. अमेरिकन संविधानाच्या प्रथम दहा दुरुस्त्यांना एकत्रितपणे बिल ऑफ राईट्स असे संबोधले जाते. यातूनच शासनावर नियंत्रण आणले गेले. उदा., प्रथम संविधान दुरुस्तीनुसार व्यक्तीच्या बोलण्याच्या स्वातंत्र्यावर आणि वृत्तपत्र स्वातंत्र्यावर बंधने घालण्यास मज्जाव केला. भारतातही संविधानाने व्यक्तीच्या मूलभूत हक्कांवर बंधने घालण्यास शासनास मज्जाव केला आहे. शासनाच्या अधिकारांवर नियंत्रण आणल्याची ही काही उदाहरणे आहेत.

शोधा पाहू !

भारतीय संविधानाने नागरिकांना कोणते मूलभूत हक्क दिलेले आहेत?

भारतीय घटना समिती

अमेरिकन संविधानावर स्वाक्षऱ्या करताना

अलिखित संविधान असलेल्या देशांमध्ये काय होते? अलीकडच्या काळापर्यंत युनायटेड किंग्डममध्ये

संसदेच्या सार्वभौमत्वाचा सिद्धान्त अस्तित्वात होता. त्यामुळे तेथील संसदेला कोणताही कायदा बनवण्याचा अधिकार होता म्हणजेच शासनावर कोणतेही नियंत्रण नव्हते. तरीही जेव्हा संसदेने अन्यायकारक व अनियंत्रित कायदे बनवले तेव्हा ते सर्व कायदे सतर्क लोकमतापुढे टिकले नाहीत. पूर्वीसारखे आज तेथे संसदेला सार्वभौमत्व नाही. याचे एक कारण असे, की आज युनायटेड किंग्डम वेगवेगळ्या आंतरराष्ट्रीय संघटनांचा सदस्य आहे आणि त्यांनी अनेक आंतरराष्ट्रीय करार केले आहेत, ज्यामध्ये त्यांनी व्यक्तीच्या हक्कांची हमी दिली आहे. या हक्कांमुळे शासनाच्या अधिकारांवर नियंत्रण आले आहे.

ज्या संविधानाने शासनाचे अधिकार नियंत्रित केले त्या संविधानात दुरुस्त्या करून शासन ही नियंत्रणे काढू शकते. बऱ्याचशा संविधानात बदलांना वाव दिलेला असतो. मग शासनाने संविधान दुरुस्त्या करून ही सर्वच नियंत्रणे काढून टाकली तर? अशी परिस्थिती भारतात १९७० च्या दशकात उद्भवली. त्या वेळच्या शासनाला संविधानाने घातलेली बंधने म्हणजे देशाच्या प्रगतीच्या मार्गातील अडसर वाटले आणि म्हणून त्यांनी संविधान दुरुस्तीची मागणी केली. परंतु केशवानंद भारती या प्रसिद्ध खटल्यात (१९७३) सर्वोच्च न्यायालयाने शासनाच्या संविधान दुरुस्तीच्या अधिकारावरच नियंत्रण आणले. न्यायालयाने असे स्पष्ट केले, की भारतीय संविधानाला एक मूळ संरचना (basic structure) आहे आणि ती कोणत्याही परिस्थितीत बदलता येणार नाही, शासन इतर कोणतेही बदल करू शकते. यालाच मूळ संरचना तत्त्व (basic structure doctrine) असे म्हणतात.

शोधा पाहू !

- आतापर्यंत भारतीय संविधानात किती वेळा दुरुस्त्या झाल्या आहेत ?
- सर्वात अलीकडची घटनादुरुस्ती कोणती ?

लोकशाहीमध्ये संविधानवाद म्हणजे केवळ शासनाच्या अधिकारावर नियंत्रण एवढेच नव्हे तर संविधानाच्या भावनेचे (Spirit of Constitution) पालन करणे होय. जी तत्त्वे संविधानाची पायाभूत तत्त्वे आहेत ती सत्तेवर असणाऱ्यांनी पाळली पाहिजेत. यालाच 'संविधानिक नैतिकता' (Constitutional Morality) असे म्हणतात.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे घटना समितीतील भाषण :

संविधानिक नैतिकता ही नैसर्गिक भावना नाही. ती रुजवावी लागेल. आपल्या लोकांना ती शिकावी लागेल.

लोकशाही शासनाचे महत्त्वाचे प्रकार

लोकशाही ही अशी व्यवस्था आहे ज्यात लोक आपले राज्यकर्ते निवडतात, परंतु लोकशाहीमध्ये एकाच प्रकारची शासनव्यवस्था नसते. यातील दोन प्रमुख प्रकार म्हणजे 'संसदीय पद्धत' व 'अध्यक्षीय पद्धत'. भारत आणि युनायटेड किंग्डममध्ये संसदीय पद्धत आहे, तर अमेरिकेमध्ये अध्यक्षीय पद्धत आहे. या दोन्ही प्रकारांत कायदेमंडळ व कार्यकारी मंडळ यांतील परस्परसंबंध भिन्न असतात. कायदेमंडळ व कार्यकारी मंडळ यांतील परस्परसंबंधावरून हे दोन प्रकार पडतात.

संसदीय पद्धत : संसदीय पद्धतीत राष्ट्रप्रमुख व शासनप्रमुख भिन्न असतात. राष्ट्रपती अथवा युनायटेड किंग्डममधील राजा किंवा राणी हे राष्ट्रप्रमुख असतात, तर प्रधानमंत्री हे शासनप्रमुख असतात. राष्ट्रपती वा राजा, प्रधानमंत्री आणि मंत्रिमंडळ यांचे मिळून कार्यकारी मंडळ बनते. राष्ट्रपती अथवा राजा हे नामधारी प्रमुख असतात, परंतु वास्तविक सत्ता ही प्रधानमंत्री व मंत्रिमंडळाकडे असते.

संसदीय पद्धतीत दोन कार्यकारी प्रमुख असतात. एक नामधारी प्रमुख व एक वास्तव प्रमुख. देशाचा

भारतीय शासन व्यवस्था (संसदीय पद्धती)

राष्ट्रपती (राज्याचा प्रमुख)

कार्यकारी मंडळ

(साऊथ ब्लॉक)

प्रधानमंत्री (शासनप्रमुख)
आणि मंत्रिमंडळ

कायदेमंडळ

(संसद भवन)

संसद
लोकसभा आणि राज्यसभा

न्यायमंडळ

(सर्वोच्च न्यायालय)

सर्वोच्च न्यायालय

शासनव्यवस्था : युनायटेड किंगडम (संसदीय पद्धती)

राजेशाही (राजा/राणी) (राज्याचा प्रमुख)

कार्यकारी मंडळ

प्रधानमंत्री (शासनप्रमुख)
आणि मंत्रिमंडळ

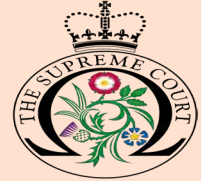
कायदेमंडळ

(संसद भवन)

संसद
हाऊस ऑफ कॉमन्स
हाऊस ऑफ लॉर्ड्स

न्यायमंडळ

सर्वोच्च न्यायालय

कारभार हा नामधारी प्रमुखाच्या नावाने व आज्ञेने चालत असला तरी प्रत्यक्ष निर्णय हे वास्तव प्रमुख घेत असतात. नामधारी प्रमुखाचे अधिकार नावापुरतेच असतात. नामधारी प्रमुख कोण आहेत यावरून संसदीय पद्धतीचे दोन प्रकार पडतात.

(१) संविधानिक राजेशाही (२) प्रजासत्ताक

ज्या ठिकाणी नामधारी प्रमुख हा वंशपरंपरेने निवडला जातो त्याला संविधानिक राजेशाही असे म्हणतात, तर ज्या ठिकाणी नामधारी प्रमुख हा निवडून दिला जातो, त्या प्रकाराला प्रजासत्ताक असे म्हणतात. प्रजासत्ताकाच्या प्रमुखाला राष्ट्रपती असे म्हणतात. ते नामधारी प्रमुख असतात आणि ते देशाच्या राजकीय व्यवस्थेचे देखील प्रमुख असतात.

मंत्रिमंडळाच्या प्रमुखाला प्रधानमंत्री म्हणतात. संसदेमध्ये बहुमत असलेल्या व्यक्तीला प्रधानमंत्री म्हणून नियुक्त करतात. प्रधानमंत्र्याची नियुक्ती राष्ट्रपती अथवा राजा करतो. प्रधानमंत्र्यांच्या इच्छेनुसार राष्ट्रपती अथवा राजा इतर मंत्र्यांची नियुक्ती करतात. मंत्र्यांच्या मदतीने प्रधानमंत्री शासनाचा कारभार चालवतात म्हणून त्यांना शासनप्रमुख असे म्हणतात. अध्यक्षीय पद्धतीत शासनाचा कारभार अध्यक्ष चालवतात म्हणून राष्ट्रप्रमुख व शासनप्रमुख दोन्हीही तेच असतात.

संसदेमध्ये बहुमत असेपर्यंत प्रधानमंत्री व मंत्रिमंडळ सत्तेत असतात. बहुतांश संसदीय पद्धतीत संसदेची दोन सभागृहे असतात. उदा., युनायटेड किंग्डममध्ये संसदेची हाऊस ऑफ लॉर्ड्स आणि हाऊस ऑफ कॉमन्स ही दोन सभागृहे आहेत. भारतीय संसदेत लोकसभा व राज्यसभा ही दोन सभागृहे आहेत. हाऊस ऑफ कॉमन्स आणि लोकसभा ही लोकांनी निवडून दिलेली सभागृहे आहेत. याच सभागृहातील बहुमतामुळे कार्यकारी मंडळ सत्तेवर राहते.

शोधा पाहू !

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या भारतातील सर्व प्रधानमंत्री व त्यांच्या कार्यकाळाचा तक्ता तयार करा.

अध्यक्षीय पद्धत : अध्यक्षीय पद्धतीत कार्यकारी प्रमुख हे मर्यादित काळासाठी लोकांकडून निवडले जातात. या कार्यकारी प्रमुखांना अध्यक्ष असे म्हणतात. म्हणून या पद्धतीला अध्यक्षीय पद्धत असे म्हणतात. राष्ट्रप्रमुख व शासनप्रमुख ही दोन्ही पदे अध्यक्ष भूषवतात. अध्यक्षांना संविधानाने अधिकार दिलेले असतात. कायदेमंडळाकडून बनवलेल्या कायद्यानुसार शासनाचा कारभार चालवणे हा त्यांचा प्रमुख अधिकार आहे. अध्यक्ष त्यांच्या इच्छेनुसार मंत्री अथवा राजदूत यांची अधिकारी म्हणून नियुक्ती करतात. या पद्धतीमध्ये कार्यकारी मंडळातील सदस्यांना कायदेमंडळाचे सदस्य होता येत नाही. उदा., मंत्री (अमेरिकेत त्यांना सचिव म्हणतात.) हे काँग्रेसचे सभासद नसतात.

अमेरिकन शासनव्यवस्था (अध्यक्षीय पद्धत)

(सत्ता विभाजनांतर्गत असलेले शासनाचे तीन घटक)

कायदेमंडळ

काँग्रेस
हाऊस ऑफ रेप्रेझेंटेटिव्ह
सिनेट

कार्यकारी मंडळ

राष्ट्राध्यक्ष
उपराष्ट्राध्यक्ष
सचिव (मंत्रिमंडळ)

न्यायमंडळ

सर्वोच्च न्यायालय
इतर न्यायालये

शोधा पाहू !

अमेरिकेतील रिपब्लिकन पक्ष आणि डेमोक्रॅटिक पक्षाच्या प्रत्येकी चार अध्यक्षांची नावे लिहा.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

अध्यक्षीय पद्धत असलेले देश : अमेरिका, मेक्सिको, ब्राझील, अर्जेन्टिना, दक्षिण आफ्रिका इत्यादी.

संसदीय पद्धत असलेले देश : भारत, युनायटेड किंग्डम, जर्मनी, इटली, जपान, कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया इत्यादी.

कायदेमंडळ हे लोकांकडून निवडले जाते. संविधानाने त्यांना कायदे करण्याचा अधिकार दिला आहे, परंतु हा अधिकार मर्यादित आहे. कारण अध्यक्षांच्या मंजूरीनंतरच हे कायदे संमत होतात. कायदेमंडळाचे कायदे नाकारण्याचा अधिकार अध्यक्षांना असतो. याला नकाराधिकार (veto power) असे म्हणतात. एखाद्या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी कार्यकारी मंडळाने प्रस्तावित केलेला कायदा मंजूर करण्याची विनंती ते कायदेमंडळाला करू शकतात. अध्यक्षांनी संविधानाचे उल्लंघन केले तर कायदेमंडळ त्यांना पदच्युत करू शकते. वस्तुतः लोकशाही व्यवस्थेमध्ये अशी वेळ अभावानेच येते. सत्तेवर राहण्यासाठी अध्यक्षांना कायदेमंडळातील बहुमताची गरज नसते. कायदेमंडळात बहुमत नाही म्हणून त्यांना राजीनामा देण्याची गरज नसते, परंतु त्यांना कायदेमंडळात बहुमत नसेल तर शासनाच्या कामकाजात अडथळे येऊ शकतात. कारण त्या परिस्थितीमध्ये कायदेमंडळ व कार्यकारी मंडळ एकमेकांची सतत अडवणूक करू शकतात.

संघराज्य पद्धत

काही देश आकाराने मोठे असतात व त्यात अनेक प्रदेश असतात. अशा देशांमध्ये एका

शासनामार्फत संपूर्ण देशाचा कारभार चालवणे अवघड असते. म्हणून या देशांमध्ये शासनव्यवस्था द्विस्तरीय असते. एक शासन राष्ट्रीय स्तरावर व दुसरे शासन प्रादेशिक स्तरावर असते. या प्रदेशांना किंवा घटकांना 'राज्य' अथवा 'प्रांत' असे म्हणतात. सत्तेचे विभाजन या दोन शासनांमध्ये केले जाते. केंद्रीय स्तरावरील शासनाला राष्ट्रीय शासन, केंद्रशासन, संघीय शासन किंवा संघराज्य शासन असेही म्हटले जाते, तर प्रादेशिक स्तरावरील शासनाला राज्यशासन असे म्हणतात. ज्या देशात अशी द्विस्तरीय यंत्रणा असते त्यांना संघराज्य पद्धत किंवा संघराज्य व्यवस्था असे म्हणतात.

जे देश आकारमानाने लहान असतात त्या देशांत केंद्रस्थानी एकच शासन असते, या पद्धतीला एकात्म पद्धत असे म्हणतात.

केंद्रशासन व राज्यशासन यांमधील सत्तेचे विभाजन हे औपचारिक असते. संविधानात सत्ताविभाजन स्पष्टपणे नमूद केलेले असते. उदा., अमेरिकन संविधानात केंद्रशासनाचे अधिकार स्पष्टपणे नमूद केलेले आहेत. भारतातही संविधानाच्या सातव्या परिशिष्टात केंद्रशासन व राज्यशासनाचे अधिकार सूचिबद्ध केले आहेत. या सत्ताविभाजनात बदल करायचे असल्यास दोन्ही शासनांची संमती आवश्यक असते.

मध्ययुगातील युरोपात संघराज्याचे ऐतिहासिक संदर्भ सापडतात. तेथे प्रबळ शत्रूचा सामना करण्यासाठी किंवा सामायिक समस्या सोडवण्यासाठी काही घटक एकत्र आले. या व्यवस्थेत अनेक शतके बदल होत गेले व अंतिमतः एक एकसंध राजकीय व्यवस्था तयार झाली. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे स्वित्झर्लंड. काही ठिकाणी परिपूर्ण संघराज्य पद्धती अल्पावधीत तयार झाली. उदा., अमेरिका. या ठिकाणी तेरा स्वतंत्र ब्रिटिश वसाहतींनी अठराव्या शतकात स्वातंत्र्यासाठी युनायटेड किंग्डमविरुद्ध लढा दिला व स्वातंत्र्य मिळवले. हे स्वातंत्र्य टिकवण्यासाठी

सर्वांनी एकत्र येणे गरजेचे आहे याची जाणीव त्यांना झाली म्हणून ते एकत्र आले व एक नवीन देश अस्तित्वात आला. तो देश म्हणजे अमेरिका. अशा प्रकारे अस्तित्वात आलेल्या संघराज्यांना 'एकत्रीकरणातून आलेले' (coming together) संघराज्य असे म्हटले जाते. कॅनडा आणि ऑस्ट्रेलिया या देशांतील संघराज्य व्यवस्था अशाच प्रवृत्तीतून अस्तित्वात आली आहे.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाले त्या वेळेस अनेक संस्थाने व ब्रिटिश अमलाखाली अनेक प्रदेश अस्तित्वात होते. आज जी राज्ये आपण बघतो ती स्वातंत्र्यानंतर भाषेच्या आधारावर तयार केली गेली. म्हणजेच वसाहतींच्या एकत्रीकरणातून अमेरिकन संघराज्य तयार झाले, तर भारतात केंद्रीय सत्तेने नवीन राज्ये तयार केली. याविरुद्ध काही देशांत एककेंद्री पद्धत बदलून नवीन 'राज्ये' अथवा प्रांत तयार केल्याने संघराज्ये अस्तित्वात आली. यांना एकत्र धरून ठेवणारी संघराज्य पद्धती (holding together) म्हणतात. या पद्धतीत देशाची एकात्मता टिकवण्यासाठी केंद्रीय सत्तेचे विभाजन केले जाते. युनायटेड किंग्डममध्ये एककेंद्री शासनपद्धती आहे, परंतु आज तेथील स्कॉटलंड, वेल्स व उत्तर आयरलंड यांना काही प्रमाणात स्वायत्तता दिली आहे आणि त्यामुळे त्यांची स्वतंत्र विधिमंडळे आहेत.

भारतात सत्ताविभाजनामध्ये केंद्रशासनाला अधिक अधिकार दिले आहेत. म्हणून भारतीय संघराज्याला संघराज्यसदृश संघराज्य (quasi-federation) अथवा एकात्मतेकडे झुकणारे संघराज्य असे म्हटले जाते. भारतीय संघराज्याचा प्रवास संमिश्र आहे. स्वातंत्र्यानंतर राज्यांना वाढीव अधिकार देण्यात आले, परंतु त्यानंतरच्या काळात

आर्थिक व तंत्रज्ञानातील बदलांमुळे केंद्रशासनाच्या अधिकारात वाढ झाली आहे.

या पाठात आपण संविधानाचे महत्त्व व संविधानाच्या चौकटीत राहून शासन कसे काम करते ते पाहिले. आपण विविध प्रकारच्या शासनपद्धतीही अभ्यासल्या. पुढील पाठात आपण लोकशाही व्यवस्थेत शासन कसे बनते हे पाहणार आहोत.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

भारतीय संविधानातील सातवे परिशिष्ट

– सातव्या परिशिष्टात केंद्रसूची, राज्यसूची व समवर्ती सूची अशा तीन सूचींचा समावेश आहे. केंद्रसूचीतील विषयांवर केंद्रशासन, राज्यसूचीतील विषयांवर राज्यशासन व समवर्ती सूचीतील विषयांवर दोन्ही शासन कायदे करू शकतात. समवर्ती सूचीतील विषयांवर केंद्र व राज्य या दोहोंनी कायदा बनवल्यास केंद्राचा कायदा टिकून राहतो आणि राज्याचा रद्द होतो. आवश्यकता पडल्यास राज्यशासन राज्यसूचीतील विषयांवर कायदे करण्याची विनंती केंद्राला करू शकते.

करून पहा : भारतीय संविधानाच्या सातव्या

परिशिष्टातील खाली नमूद केलेल्या विषयांचे केंद्रसूची, राज्यसूची, समवर्ती सूचीमध्ये वर्गीकरण करा. (१) कायदा व सुव्यवस्था (२) अणुऊर्जा (३) बँकिंग क्षेत्र (४) कृषी (५) पोलीस (६) वीज (७) शिक्षण

Please see the following websites for further information:

- (1) **Constituent Assembly of India Debates** (Proceedings) - Volume XI, 25th Nov. 1949
The Constituent Assembly of India met in the Constitution Hall, New Delhi, at Ten of the Clock, Mr. President (The Honourable Dr. Rajendra Prasad) in the Chair. Reply to the Debate: Dr. B.R. Ambedkar
http://cadindia.clpr.org.in/constitution_assembly_debates/volume/11/1949-11-25
- (2) **Former Presidents of India**
<https://presidentofindia.nic.in/former-presidents.htm>

स्वाध्याय

प्र.१ (अ) दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून विधान पूर्ण करा.

१. अलिखित संविधान ..... या देशात आहे. (युनायटेड किंग्डम, भारत, दक्षिण अफ्रिका, अमेरिका)
२. संसदीय पद्धतीमध्ये कायदेमंडळात व कार्यकारी मंडळात अधिकाराचे ..... आहे. (विभाजन, समन्वय, विलीनीकरण, केंद्रीकरण)
३. अमेरिकन संविधानाच्या प्रथम दहा दुरुस्त्यांना एकत्रितपणे ..... संबोधले जाते. (बिल ऑफ राईट्स, मॅगनाकार्टा, मूळ तत्त्व, मूलभूत हक्क)

(ब) चुकीची जोडी दुरुस्त करून लिहा.

- (i) मॅगनाकार्टा - इंग्लंड
- (ii) नकाराधिकार - युनायटेड किंग्डम
- (iii) केशवानंद भारती खटला - मूळ संरचना

(क) गटात न बसणारा शब्द ओळखा.

१. इंग्लंड, स्कॉटलंड, वेल्स, आयरलंडचे प्रजासत्ताक
२. भारत, ऑस्ट्रेलिया, कॅनडा, अर्जेन्टिना

प्र.२ खालील विधाने चूक की बरोबर सकारण स्पष्ट करा.

१. भारतीय संघराज्याला संघराज्यसदृश संघराज्य म्हटले जाते.

२. अमेरिकेत संसदीय पद्धत अस्तित्वात आहे.

प्र.३ सहसंबंध स्पष्ट करा.

१. संसदीय शासनप्रणालीतील कायदेमंडळ आणि कार्यकारी मंडळ.
२. अध्यक्षीय पद्धतीत अध्यक्ष आणि कायदेमंडळ.

प्र.४ पुढील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. संविधानवाद व संविधानिक नैतिकता या दोन संकल्पना स्पष्ट करा.
२. भारतीय संघराज्याचे स्वरूप स्पष्ट करा.

प्र.५ दिलेल्या मुद्द्यांच्या आधारे पुढील प्रश्नाचे सविस्तर उत्तर लिहा.

संविधान व संविधानातील परस्परसंबंधी घटक स्पष्ट करा.

(अ) संविधान म्हणजे काय ?

(ब) नियमांचा संच

(क) अधिकारांचा संच

(ड) उद्दिष्टे व मूल्यांचा संच

उपक्रम

अमेरिकन संविधानातील बिल ऑफ राईट्समध्ये कोणते हक्क नमूद केले आहेत?

***